

Людмила Гнатенко

ЛАВРИШІВСЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ – ПАМ'ЯТКА ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ КНИЖНОЇ ПИСЕМНОСТІ ТА ІСТОРІЇ

Лавришівське Євангеліє апракос є найранішою з відомих кириличних рукописних книжних пам'яток Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) періоду становлення литовсько-руської державності в другій половині XIV ст., коли до складу литовських князівств увійшла й більшість князівств Київської Русі, утворених на етнічних українських та білоруських землях. Сьогодні книга є спільною писемною пам'яткою трьох країн: Литви, Білорусі та України. Вона є цінним свідченням і зразком-джерелом навчання рукописній книжковій справі в часи становлення литовсько-руської писемності¹ в литовських і білоруських монастирських і канцелярських скрипторіях.

Книга історично зв'язана зі столицею ВКЛ – містом Вільно², в якому у ті часи вже сильним було православ'я, з Лавришівським Богородичним монастирем, що діяв біля митрополичого міста Новгородок³, та з династичним княжим родом Гедиміновичів, родоначальником роду князем Гедиміном⁴, а також князями Коріатом, Ольгердом і Дмитром Ольгердовичем. Ментальними, культурними, мовними й писемними традиціями книга безпосередньо пов'язана із галицько-волинською писемною традицією, саме за якою відбувалося становлення литовсько-руської книжної та ділової писемності.

Доля книги протягом століть якнайтісніше пов'язана з Лавришівським монастирем. За свідченнями її автентичних записів, у монастирі вона вже знаходилася в останній чверті XIV ст. і відтоді набуває й юридичного статусу його книги-архіву, до якої вписувалися у XIV–XVI ст. найважливіші монастирські майнові справи, що були зафіксовані в уписаних оригіналах і копіях грамот⁵. Про час заснування монастиря точно невідомо, літописні джерела

¹ Термін «литовсько-руська писемність» використано для означення державно-адміністративної належності до Великого князівства Литовського та писемної традиції Київської Русі.

² Нині – м. Вільнюс, столиця Литви. Історія литовського народу й становлення державності (яка є історією Великого князівства Литовського й включених до нього руських князівств) подана в класичній багатотомній праці Теодора Нарбута – від давнини до часу правління останнього з Ягеллонів Сигізмунда II Августа (1548–1572), який об'єднав у 1569 р. Польщу і Литву в єдину державу Річ Посполиту: *Narbutt T. Dzieje narodu litewskiego*. Wilno, 1835–1841. Т. 1–9.

³ Новгородок (Новгородок) – головне місто Новогрудського князівства та Литовсько-Руської митрополії, нині – м. Новогрудок, Гродненська область, Білорусь.

⁴ При правлінні князя Гедиміна (1323–1340) німці місто Вільно називали «руським городом», зокрема німецький письменник Віганд Магдебурзький – «Civitas Ruthenica», при описуванні походів німецьких лицарів на Жмуд і Литву. Польські хроністи називали це місто «столицею грецького [православного] відступництва». Див.: *Добрянский Ф.* Старая и Новая Вильна. Издание третье. Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1904. С. 10–11.

⁵ *Котельников А.*, свящ. Вклады в Лавришевский монастырь от основания (ок. 1250 г.) до принятия унии в 1596 г. 2012. URL: <http://www.bogoslov.ru/text/2973415.html>

вказують на середину XIII ст.⁶ Монастир був одним із центрів православ'я і книжкової справи ВКЛ⁷. У ньому працювала православна школа й скрипторій, були бібліотека й архів. Євангеліє використовувалося в богослужіннях до переходу монастиря в уніатство. Як православний, монастир існував до початку XVII ст., потім діяв як уніатський Василіанський монастир Божої Матері. Ймовірно у 20-х роках XIX ст. василіанські монахи подарували книгу князю Адаму Єжи Чарторийському, нащадку знаменитого князівського роду, який походить з однієї з гілок Гединовичів. У науковій літературі поширене твердження, що це відбулося у 1822 р., проте в Інвентарі Лавришівського монастиря, укладеному 20 червня 1824 р.⁸, у розділі “Księgi do nabożeństwa cerkiewnego służące” серед трьох руських Євангелій указано староруське в оксамитовій оправі в Folio, під яким учені вважають Лавришівське Євангеліє⁹. Під час польського Листопадового повстання 1830–1831 рр. князь Чарторийський очолював Національний уряд, який виступав за відновлення Польсько-Литовсько-Руської держави у кордонах 1772 року, а після поразки повстання емігрував до Франції, де жив у Парижі. Книгу князь вивіз із частиною своєї колекції художніх раритетів до Парижа, інші частини княжої бібліотеки були перевезені для збереження до Сіняви і Курника. Книга належала бібліотеці кн. Чарторийських, одній з найдавніших і найбільших польських сімейних бібліотек, до складу якої входила і колекція рукописів, перший каталог яких був укладений ще в 1770 р. У 1783 р. бібліотека була перевезена з Варшави до родинного замку міста Пулава, яке в той час належало Російській імперії (нині — місто в східній Польщі). У 1842 р., після конфіскації Російським царським урядом маєтку князів Чарторийських, частина пулавської бібліотеки надійшла до Імператорської публічної бібліотеки в місті Санкт-Петербург, і разом з нею — Лавришівське Євангеліє, де з його вкладних записів було зроблено копії¹⁰. Проте невідомо, як книга знову повернулася до родини Чарторийських. У 1874 р. князем Владиславом Чарторийським, сином і спадкоємцем Адама Єжи, було здійснено зібрання й об'єднання колекцій Пулавської бібліотеки та її перевезення до Польщі. У 1876 р. в Кракові князем був відкритий Музей князів Чарторийських, до якого увійшла й бібліотека. Нині колекції музею входять до складу фондів Національного музею в Кракові. Євангеліє зберігається під номером 2097 IV. На першому аркуші рукопису наявний великий прямокутний штамп: Z BIBLIOTEKI PUŁAWSKIEJ XX. CZARTORYSKICH, а на арк. 22зв., 168зв. та на форзацах — маленький круглий штемпель: Biblioteka XX. Есклібрис бібліотеки із сучасним шифром зберігання приклеєний на звороті нижньої кришки оправі.

Лавришівське Євангеліє апракос є рукописною пам'яткою, в якій відсутні точні відомості щодо часу і місця його написання¹¹. Це книга великого розміру в F^o: 317 x 221 (310 x 220) мм, на

⁶ Це переважно більш пізні джерела XV–XVI ст., які оглядово представлені в статті: *Кузьмин А. В., Котельников А.* Лавришевский мужской монастырь // Православная энциклопедия / Под ред. Кирилла. М., 2015. Т. 39. С. 623–627.

⁷ Про історію монастиря наявна значна наукова дослідна й довідкова література: *Нікалаеў М.* Лаўрышаўскі манастыр як цэнтр беларускай культуры // *Žyście monastyczne w Rzeczypospolitej* / Ed. by A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik. Białystok, 2001. S. 161–171; *Лабынцев Ю. А., Щавинская Л. Л.* Библиотека Лавришевского монастыря // *Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры: зборнік навуковых артыкулаў.* Мінск, 2006. Ч. 1. С. 158–163; *Chomik P.* Początki monasteru ławryszewskiego koło Nowogrodka // *Średniowiecze Polskie i Powszechne.* 2012. Nr. 4 (8). S. 42–57; *Gudmantas K., Ryčkov A.* Demetrijaus Zankiewicziaus Notifi kacija apie Laurišavo vienuolyną, išrašyta iš senos rusiškos rankraštinės kronikos (šaltinio tyrimas ir publikacija) // *Senoji Lietuvos literatūra.* Vilnius, 2012. Kn. 34. P. 153–184 (белорусская версия: *Гудмантас К., Рычкоў А.* «Нагыфікацыя пам'яткаў пра Лаўрышаўскі манастыр, выписана са старої летапіснай хронікі» Дзямятрыя Занкевіча. Даследаванне і публікацыя крыніцы // *Arche.* Пачатак. 2016. № 2 (147). С. 329–349); *Котельников А.,* свящ. К вопросу о локализации Лавришевского монастыря. 2012. URL: <http://www.bogoslov.ru/text/2586245.html>; *Котельников А.,* свящ. К вопросу об основателе Лавришевского монастыря. 2012. URL: <http://www.bogoslov.ru/text/2488869.html>; *Котельников А.,* свящ. Вклады в Лавришевский монастырь...; *Мікульскі Ю. М.* Miscellanea з архіўных і бібліягэчных сховішчаў (XIV–XVII ст.) // *Беларуская даўніна.* Мінск, 2014. Вып. 1. С. 124–131 (Прывілеі польска-літоўскіх манархаў з Евангеліяў Лаўрышаўскага манастыра (XIV–XVI ст.); *Кузьмин А. В., Котельников А.* Лавришевский мужской монастырь. С. 623–627.

Література подана, з декількома нашими доповненнями, за працею С. Темчинаса, в якій ученим запропонована зовсім нова версія щодо виникнення Лавришівського монастиря: *Темчинас С.* Основание Лавришевского монастыря в свете рукописной продукции книжника Иева (вторая половина XIII в.) // *Вертоград многоцветный. Сборник к 80-летию Бориса Николаевича Флори.* М.: Индрик, 2018. С. 155–161.

⁸ Зберігається в Науковій бібліотеці Віленського університету, Відділ рукописів, ф. 4, спр. 2301.

⁹ *Семянчук А.* Лаўрышаўскае Евангелле // *Silva rerum nova.* Мінск: Atenaeum, 2009. S. 237.

¹⁰ *Востоков А.* Описание русских и славянских рукописей Румянцевскаго музеума. СПб., 1842. С. 124, примітка.

¹¹ Далі подаються основні відомості про пам'ятку, з бібліографією її вивчення. За отриманими нами новітніми даними, з'ясовуються питання щодо часу й місця написання рукопису та формування його як кодексу.

В окремих статтях до цього видання розглянуто кодикологічні, палеографічні, художні та мовні особливості пам'ятки: В. Корнієнком проведено вступну аналітичну розвідку до опису І. Свенціцького 1911 року, зі включенням найвагоміших для встановлення часу написання й локалізації пам'ятки вкладних записів (грамот), які не були розглянуті її першим описувачем (С. 397). Також подано палеографічно-граматичний опис І. Свенціцького. (С. 401). М. Сморгонь-Ружицькою здійснено вивчення художнього оздоблення Євангелія (С. 411). В. Мойсієнком досліджено мову рукопису зі встановленням його можливих протографів (С. 431).

183 пергаменних аркушах (арк. 174¹² з іншого Євангелія апракосу кінця XIV – початку XV ст.). У першій половині кодексу збереглася кирилична нумерація зошитів, проставлена коричневим чорнилом на нижньому полі біля корінця, літерами більшими за літери тексту: *ѣ* (арк. 19), *ѥ* (арк. 28), *ѧ* (арк. 36), *Ѩ* (арк. 44), *ѩ* (арк. 54), *Ѫ* (арк. 62), *ѫ* (арк. 70), *Ѭ* (арк. 78). Рукопис довгий час перебував без оправи, переважно на початку та в кінці кодексу краї аркушів значно забруднені, можливо й обгорілі, обірвані й зі слідами замокання, а в кінці книги, арк. 181–183зв., з частковою втратою тексту вгорі аркуша; всі аркуші хвилясті; на багатьох аркушах, переважно на полях, вирізані шматки пергамену, зрізано вздовж половину арк. 6, нижню частину арк. 18 з пошкодженням рисунка на його звороті та заголовок читання у вівторок 4-го тижня після Пасхи Єв. від Іоана на арк. 22.

Списки євангельських текстів та місяцеслова зроблено з галицько-волинських протографів, написаних церковнослов'янською мовою української (руської) редакції. Тексти писані різними писцями уставним типом письма у два стовпчики, темно-коричневим чорнилом, а заголовки – кіновар'ю, суриком, темно-зеленою фарбою та темно-коричневим чорнилом.

Рукопис є одним із небагатьох найбільш ілюмінованих тогочасних кодексів. Він оздоблений 18 мініатюрами й рисунками, вихідною заставкою та ініціалами (371) старовізантійського, тератологічного, балканського типів та простими геометричними. Євангеліє відкривається мініатюрою архістратига Михаїла, а вихідні читання – мініатюрами євангелістів Іоана, Матвія та Луки, арк. 1зв., 47, 83зв. Мініатюра Марка немає, для неї не було розраховано місця в тексті. Мініатюра зроблена в іншому стилі й іншими фарбами, ніж решта мініатюр, на ній фарби осипаються, з часом вона частково поновлювалася. Текст євангельських читань ілюструють дванадцять тематичних сюжетних мініатюр та підготовчих рисунків до них, наявний і рисунок із зображенням св. Ієва, арк. 178. Подекуди рисунки не написані, для них у тексті євангельських читань залишені місця. Великі поаркушеві мініатюри, заставка, деякі мініатюри в тексті, а також ініціали на початку рукопису виконані різнокольоровими акварельними фарбами, з використанням золота та кіноварі; переважна більшість ініціалів виконана по контуру кіновар'ю та зеленою фарбою, менша частина – темно-коричневим чорнилом. Подекуди заголовки, переважно в місяцеслові, прикрашають зелені ж.

Кодекс за розміром письма, кількістю рядків на сторінці умовно можна поділити на дві частини: перша частина – арк. 1–61¹³, 70–77, писана уставом середнього розміру, на стор. 19–23 рядки (арк. 1–46), на стор. 23–29 рядків (арк. 47–61, 70–77); друга частина – арк. 62–69, 78–183 писана маленьким уставом, на стор. 27–37 рядків.

Основним створювачем кодексу виступав книжник Ієв, який керував роботою, навчав учнів писарській справі та й сам безпосередньо писав книгу. Працю керівника роботи пошановано, вірогідно його учнем, мініатюрою св. Ієва (на рисунку – *иєвъ*), яка уміщена у місяцеслові при пам'яті 6-го травня однойменного праведного і багатостраждального святого на арк. 178 і для якої при написанні тексту було залишено 2/3 частини чистого аркуша. Більше мініатюр на честь святих у місяцеслові немає. Це опосередковано підтверджує, що ця мініатюра присвячена саме книжнику Ієву. Ім'я книжника Ієва вказано на верхньому полі

¹² Посилання подаються за нумерацією аркушів, яка проведена І. Свенціцьким на нижньому полі, оскільки наявна бібліотечна посторінкова нумерація проставлена зі значними помилками, про що йтиметься далі.

¹³ Звертаємо увагу, що аркуші вказуються відповідно послідовності тексту, яка була порушена при перешитті блоку книги: за арк. 61 має йти арк. 70, за арк. 69 – арк. 78.

арк. 14зв., як автора і писця (у рукопису передано як Єв) Канону на плач Богородиці. Текст канону вписано ним особисто на чистих незаповнених мініатюрами арк. 14зв. і 15зв. Імовірно, канон був уписаний Ієвом вже після завершення роботи над кодексом і тоді, коли дооформлення художнього оздоблення рукопису вже не проводилося. Ієвом також написані кіновар'ю великими подвійними літерами заголовки, як і в каноні, на арк. 47зв., 84, 144зв.; літери написані зеленою фарбою, а тло заповнено кіновар'ю на арк. 160зв.; зеленою фарбою вписані у місяцеслові назви місяців на арк. 164, 165, 166, 169, 173, 173зв., 176зв., 177зв., 179, 181, 182; уписані кіновар'ю й вказівки читань на полях, пізніше вони доповнені вже іншим почерком. Ним також зроблено проби пера, на арк. 5зв. «помози ра» і тричі «ника», на арк. 97зв. «помози р».

Палеографічні та орфографічні дані свідчать про те, що в роботі над переписуванням текстів із протографів (В. Мойсієнком встановлено, що використовувався не один протограф¹⁴) брали участь принаймні п'ять писців, але могло бути й більше, виходячи з характеру вписування текстів у рукопис. Крім імені писця Ієва, імена інших писців залишаються невідомими; можливо, один із писців під мініатюрою євангеліста Іоана, на нижньому полі арк. 1зв., написав «є азъ».

Книжником Ієвом написано більшу частину євангельських текстів та місяцеслова, уписано вже вказаний канон на арк. 14зв., 15зв. та зроблено підписи до деяких мініатюр (напр., арк. 15). Другий писець працював тільки над євангельськими текстами, паралельно з першим та третім писцем, на арк. 31в–г, 40б (рядки 6–23) – 40г, 43а (рядки 22–23) – 43г, 47в – 47г (рядки 1–5), 61в–г, 70а–74б, 84а–89г. Третій писець працював над євангельськими текстами, паралельно з іншими писцями, на арк. 62а–116б (рядки 1–7, 13–34) та з першим писцем – над місяцесловом, на арк. 161а (рядки 1–27, перше слово) – 181б (рядки 14–33). Четвертий писець написав текст тільки першого стовпчика на арк. 90а (другий стовпчик писав перший писець). П'ятий писець працював лише на арк. 116б (рядки 8–12), 116в (рядки 2–4, два перших слова). Перехід між першим та другим почерком див., напр., на арк. 40, між другим та третім почерком див., напр., на арк. 73, між першим, третім та п'ятим почерком див. на арк. 116. Вставний арк. 174, з іншого рукопису, написаний одним писцем крупним уставом.

За жанром рукопис є апракос повний. У ньому містяться читання на кожен день протягом усього року, починаючи від Пасхи, крім посту, коли читання проводяться тільки в суботу і неділю, арк. 2–144зв., Страсні євангелія (12), арк. 144зв. – 157зв., Євангелія утрени недільні (11; на 11-те євангеліє тільки відсилка з вказівкою початку читання), арк. 157зв. – 160зв. та місяцеслов (1 вересня – 29 серпня), арк. 160зв. – 183зв., який обривається читанням 29 серпня на Усікновення глави святого Іоана Предтечі (Мр. VI, 26). У місяцеслові наявні руські пам'яті: 5 лютого – пам'ять труса у руській землі биша 1107 р., арк. 175; 2 травня – перенесення мощей мчч. блгвв. кн. Бориса і Гліба; 3 – травня Феодосія, ігумена Печерського монастиря, арк. 177зв.; 24 липня – мчч. блгвв. кн. Бориса і Гліба, арк. 181зв. До багатьох читань тексту Євангелія зроблені кіновар'ю на полях уставні вказівки. У місяцеслові півуставом у кінці XIV – початку XV ст. недбало уписано на нижньому полі арк. 165г пам'ять 30 листопада св. апостола Андрію з уставними вказівками читання. Цим же почерком зроблено на нижньому полі арк. 54 вказівку читання: *Щцѣмъ ѡщцѣе*. Характерною графічною особливістю запису, яка може вказувати на час його внесення до рукопису, є написання букви *є* широкої із довгим піднятим угору язичком.

На вставленому з іншого рукопису арк. 174–174зв. наявний уривок із Євангелія апракосу повного кінця XIV – початку XV ст., з читання на літургії у Великий четвер Страсного тижня, від слів «...ите ѿ неѣа вси · се кєть кровь моя новаго завѣта» та до слів «ѡѣе мои · аще не [мо]жете си чаша минуу...» (Мт. XXVI, 27–39; Лк. XXII, 43–45; Мт. XXVI, 40–42). В основному тексті Лавришівського Євангелія це читання, з певними текстологічними розбіжностями, розміщується на арк. 142г – 143б.

У кодексі наявні 14 майнових вкладних записів (грамот) XIV–XVI ст. щодо справ Лавришівського монастиря, які переважно вписані, крім першого аркуша, на чистих, залишених для рисунків місцях, як на цілих аркушах, так і на частині. До рукопису було вписано більше записів, вірогідно вони знаходилися на вирізаних частинах аркушів, що відмічено ще в XVII ст.: на арк. 6 – *Тоу^т половы ка^тты нема^ш зна^т же што^б по^требно^б было*; арк. 39зв. – *Ту^т шма^т ка^тты вырезано*; арк. 130зв. – *Ту^т ка^тты цало^б нема^ш* (проте, втрати аркуша немає). Зроблено й покрайні вказівки щодо

¹⁴ Див. у цьому виданні статтю В. Мойсієнка «Протографи і мова Лавришівського Євангелія» (С. 431).

автентичності внесених до рукопису окремих різночасових записів: арк. 1 — Того не писале^m, щодо запису № 8; арк. 7 — Того не писале^m; арк. 153зв. — Того є^{ми} не писа[^] во не мо[^] вычыгати же помазано. Наявні три лікувальні записи (рецепти) на арк. 14, 71, 75зв. (про них мова далі). На арк. олівцем проставлено «XII», нижче, пізніше, вказано «13». Наявні записи польською мовою, текст зблід, прочитується важко, на арк. 1, 4, 183зв. (Hospody ne postawi j m hrycha sedzie się).

Книга в ошатній оправі XIX ст.: 335 x 240 x 55 мм. Дерев'яні кришки обтягнуті малиновим оксамитом та прикрашені металевими золоченими гравірованими середниками та наріжниками. На верхній кришці середник із зображенням вмч. Феодора Тирона зі списом у правій руці й овальним щитом біля лівої ноги, оздоблений рубінами й смарагдами; кожний із чотирьох наріжників оздоблений великим бірюзовим каменем; наразі відсутні один рубін на середнику і бірюза на лівому верхньому наріжнику. На нижній кришці — великий восьмикутний хрест — Розп'яття Ісуса Христа зі Святим Духом у вигляді голуба, з написом півуставом «IC XCZ | губа | трб | копье | [над головою Ісуса, під голубом] дхъ стъ». Оксамитове покриття оправі значно потерте. При реставрації використані, імовірно, кришки та оздоблення з попередньої оправі, блок книги перешитий, вставлено паперові форзаци (папір імітує пергамен), на середнику верхньої кришки оправі відновлений верх дашка з орнаментом, а сам середник додатково скріплений із дошкою п'ятьма шурупами. Кодекс закривався шляхом зв'язування вузьких ремінців, кріплених до зовнішніх боків кришок металевими накладками-заклепками. На форзаці нижньої кришки оправі зазначено «15. III. 1887 р. [odp] LM».

Зображення на середнику верхньої кришки оправі, як нам вдалося встановити, є саме вмч. Феодора Тирона (у місяцеслові пам'ять 17 лютого / 1 березня, арк. 175¹⁵). У середньовічній іконографії Феодор Тирон зображується в образі воїна середніх років, із темним коротким волоссям й невеликою гострокінцевою бородою, й одягнутим у військові лати, поверх яких накинутий плащ. Таке зображення з'являється з IX—X ст. Вшанування ж святого поширене з кінця IV ст. (іконографія сформувалася в ранньохристиянський період), на ранніх іконографічних пам'ятках він представлений як мученик — у хитоні й гіматії. Так зображений святий на іконі XI ст., яка знаходиться на Афоні в монастирі Діонісіат¹⁶, хоча є відмінність від досліджуваної нами оправі у положенні тримання святим списа й щита. Наявні ікони святого і з таким положенням списа й щита, як на оправі Лавришівського Євангелія. Зауважимо, що зображення на оправі схоже й до вмч. Феодора Стратилата, між тим відмінне військовим вбранням. Вмч. Феодор Тирон віднесений й до лику особливо вшанованих святих¹⁷.

В історіографії ж утвердилася думка, що на середнику верхньої кришки оправі Лавришівського Євангелія зображений св. Димитрій Солунський¹⁸, проте на іконах святий значно молодший і без бороди. Таким є лик святого і на мозаїчній стінній іконі Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря 1108—1113 рр., яка в 1934 р. перед знищенням храму була вилучена зі стіни, а в 1938 р. передана до Москви в Державну Третьяковську галерею. Різницю між образами Феодора Тирона і Димитрія Солунського красномовно засвідчує візантійська ікона початку XII ст., яка зберігається в Державному Ермітажі, м. Санкт-Петербург, Росія: Св. Філіп, Теодор Тирон (у центрі) і Димитрій Солунський (крайній праворуч).

¹⁵ Мученицька кончина бл. 306 р. при римському імператорові Галерії (Августі) (305–311 рр.).

¹⁶ Великомученик Феодор Тирон: зображення святого в афонських монастирях [електронний ресурс]: <https://religions.unian.ua/afon/1806916-velikomuchenik-feodor-tiron-zobrajennya-svyatogo-v-afonskih-monastiryah-ros.html>.

¹⁷ Про особливе ставлення до святого засвідчує й новгородська ікона «Благовіщення зі св. Феодором Тироном» другої половини XIV ст. із церкви Бориса і Гліба в Плотниках, на якій маленька фігурка святого вміщена між Богоматір'ю і архангелом Гавриїлом. Ікона знаходиться в зібранні Новгородського музею-заповідника, Росія.

¹⁸ Іноді припускають, що на оправі може бути зображений і литовський князь Войшелк, із іменем якого літописні джерела пов'язують заснування Лавришівського монастиря.

Кодекс неодноразово частково реставрований із перешиттям блоку книги, нумерацією зошитів і аркушів, зокрема, ймовірно, після інвентарної звірки майна Лавришівського монастиря 1601 року¹⁹, а також, коли книга потрапила до складу Пулавської бібліотеки князів Чарторийських у 20-х рр. XIX ст., або у складі рукописного зібрання бібліотеки надійшла до Музею князів Чарторийських, згодом — Національного музею в Кракові. Востаннє кодекс перешивався в [1887 р.], аркуші були складені (на початку кодексу з порушенням їх послідовності відповідно тексту) в зошити, які були пронумеровані олівцем внизу лівого поля аркуша, біля корінця. Відповідно цій нумерації книга складається з 25 зошитів: I — арк. 1, 2, 7; II — арк. 8, 4, 5, 3, 9—12; III — арк. 13, 6, 14, 15, 19, 16—18; IV — арк. 20—27; V — арк. 28—35; VI — арк. 36—43; VII — арк. 44—47, 50, 48, 49, 51—53; VIII — арк. 54—61; IX — арк. 62—69; X — арк. 70—77; XI — арк. 78—83; XII — арк. 84—89; XIII — арк. 90—97; XIV — арк. 98—105; XV — арк. 106—113; XVI — арк. 114—121; XVII — арк. 122—129; XVIII — арк. 130—136; XIX — арк. 137—140; XX — арк. 141—148; XXI — арк. 149—156; XXII — арк. 157—164; XXIII — арк. 165—172; XXIV — арк. 173—181; XXV — арк. 182—183. Переважно зошити складені з восьми аркушів, тільки перший зошит був з чотирьох аркушів, наразі відсутній перший аркуш; десять аркушів є в VII зошиті; по шість аркушів в зошитах XI та XII; у зошиті XXIV дев'ятим аркушем є вставний арк. 174 з іншого рукопису; в останньому 25 зошиті — наявні два перші аркуші. Послідовність аркушів порушена в зошитах I—III, VII; зошит X має стояти перед зошитом IX. Після перешиття книжного блоку була проведена (тим же почерком, що й нумерація зошитів) бібліотечна посторінкова нумерація, яка була проставлена тільки у верхньому правому куті лицьового боку аркуша. Оскільки ця нумерація була зроблена зі значними помилками, про що вже зазначалося в 1911 р. І. Свенціцьким, при описуванні кодексу²⁰ була проведена нова, правильна поаркушева нумерація кодексу²¹.

Взагалі, у кодексі наявні чотири нумерації. Вони мають значення для історії його написання, побутування та вивчення, тому розглянемо їх особливості, які також нами унаочнені і в таблиці в Додатку 1 до цього видання, відповідно до поданої нижче нумерації; до таблиці включено й дані щодо правильної послідовності аркушів відповідно тексту²²:

I. Фоліація кінця XVI — початку XVII ст., найімовірніше [1601 р.], проставлена кириличною цифір'ю при перешитті блоку книги посередині верхнього поля, коричневим чорнилом. Вона наявна з цифри ґ [3] на лицьовому боці аркуша зі входною мініатюрою архістратига Михаїла, і зі вказівкою початку Євангелія, «Ли^т ґ», а також повторена зі звороту аркуша, на якій знаходиться мініатюра Євангеліста Іоана. Це свідчить про те, що були наявні й пронумеровані перші, відсутні зараз, аркуші, які ймовірно першопочатково були чистими (один із яких форзац). Вірогідно, на перших аркушах (чи на одному з них) були вписані чотири записи, які мали нумерацію 1—4, оскільки на аркуші з мініатюрою архістратига Михаїла пронумеровано чотири записи, які починаються з цифри 5 і доведені до цифри 8. Записи пронумеровані тим же почерком, що й аркуші. Нумерація проведена тільки на аркушах, на яких розміщуються вихідні мініатюри, євангельські тексти та уставні вказівки читань утрених недільних євангелій, арк. 1—160; неpronумерованими залишено аркуші, на яких розміщений місяцеслов. Нумерація проставлена одним почерком скорописом, більш послідовно зроблена тільки до арк. 110, а з арк. 111 і далі вона подана у незвичній формі — кожен десяток після сотні пронумеровано літерою, що позначає нову сотню, наприклад, арк. 111 — *č*, 121 — *ř*, 131 — *ř̄*...

II—III. Пагінації [1887 р.], арабськими цифрами, зі значними помилками в нумерації. Перша нумерація проставлена при перешитті блоку книги вгорі біля корінця, олівцем, суцільна. За нею 427 стор. Друга нумерація — бібліотечна, зроблена ймовірно вже після реставрації, у правому верхньому куті лицьової сторони аркуша, олівцем; зі звороту аркуші не пронумеровані. За нею — 375 стор., з нумерацією нижнього форзаца, який без записів і

¹⁹ Инвентарь albo списание монастыря Лавришовского // Национальный исторический архив Беларуси. Ф. 147, оп. 2, д. 175, л. 1727—1735.

²⁰ Свенцицкий И. Лаврашевское Евангелие начала XIV века: Палеографическо-грамматическое описание // Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. 1913. Т. 18, кн. 1. С. 206—228.

²¹ Це спостереження зроблено Т. Фредельовною: *Friedelówna T. Ewangelia Ławryszewski. Monografia zabytku. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. С. 19—20.*

²² Таблиця у Додатку 1 складена В. Мойсієнком та Л. Гнатенко (Див. с. 451).

поміток. Помилково с. 49 пронумерована як с. 51, з цієї причини до с. 272 включно відбувається збій нумерації на дві сторінки; далі сторінку не пронумеровано (це арк. 136 за нумерацією І. Свенціцького), відповідно послідовність нумерації сторінок відновлена з наступної за нею с. 273; потім знову відбувається збій у нумерації на вісім сторінок – с. 293 пронумерована як с. 301; на останній с. 374 (арк. 183зв.), посередині верхнього поля, вказано «fin» (кінець). Має бути 366 сторінок тексту (у таблиці подається в квадратних дужках вірна послідовність сторінок тільки для бібліотечної пагінації).

IV. Фоліація [1911 р.], арабськими цифрами, послідовно й дуже обережно зроблена І. Свенціцьким посередині нижнього поля, простим олівцем, який із часом трохи стерся, номери погано видно. При факсимільному відтворенні аркушів рукопису нумерація проявлена більш чітко.

При останньому перешитті блоку книги аркуші не були складені відповідно до тексту, їх правильна послідовність така: арк. 1, 2, 7, 8, 4, 5, 3, 9–13, 6, 14, 15, 19, 16–18, 20–47, 50, 48, 49, 51–61, 70–77, 62–69, 78–183.

Для роботи з факсиміле рукопису і матеріалом вступних досліджень до видання пам'ятки та праць вчених, пропонуємо перевідну таблицю цих двох нумерацій.

Нумерація: 1. Бібліотечна; 2. І. Свенціцького									
1 (стор.)	2 (арк.)	1 (стор.)	2 (арк.)	1 (стор.)	2 (арк.)	1 (стор.)	2 (арк.)	1 (стор.)	2 (арк.)
1	1	77	38	151	75	225	112	305	149
3	2	79	39	153	76	227	113	307	150
5	3	81	40	155	77	229	114	309	151
7	4	83	41	157	78	231	115	311	152
9	5	85	42	159	79	233	116	313	153
11	6	87	43	161	80	235	117	315	154
13	7	89	44	163	81	237	118	317	155
15	8	91	45	165	82	239	119	319	156
17	9	93	46	167	83	241	120	321	157
19	10	95	47	169	84	243	121	323	158
21	11	97	48	171	85	245	122	325	159
23	12	99	49	173	86	247	123	327	160
25	13	101	50	175	87	249	124	329	161
27	14	103	51	177	88	251	125	331	162
29	15	105	52	179	89	253	126	333	163
31	16	107	53	181	90	255	127	335	164
33	17	109	54	183	91	257	128	337	165
35	18	111	55	185	92	259	129	339	166
37	19	113	56	187	93	261	130	341	167
39	20	115	57	189	94	263	131	343	168
41	21	117	58	191	95	265	132	345	169
43	22	119	59	193	96	267	133	347	170
45	23	121	60	195	97	269	134	349	171
47	24	123	61	197	98	271	135	351	172
51	25	125	62	199	99	–	136	353	173
53	26	127	63	201	100	273	137	355	174
55	27	129	64	203	101	275	138	357	175
57	28	131	65	205	102	277	139	359	176
59	29	133	66	207	103	279	140	361	177
61	30	135	67	209	104	281	141	363	178
63	31	137	68	211	105	283	142	365	179
65	32	139	69	213	106	285	143	367	180
67	33	141	70	215	107	287	144	369	181
69	34	143	71	217	108	289	145	371	182
71	35	145	72	219	109	291	146	373	183
73	36	147	73	221	110	301	147	fin	
75	37	149	74	223	111	303	148		

У науковій літературі пам'ятка датується останньою чвертю XIII ст., межею XIII/XIV ст. чи початком XIV ст., та локалізується переважно як галицько-волинська, менше — як білоруська. Ці наріжні питання залишаються ще остаточно не нерозв'язаними, хоча на сьогодні вже існує значна за обсягом історіографія манускрипту. Перші відомості про Лавришівське Євангеліє надані Т. Нарбутом у роботі 1840 р.²³ До наукового обігу пам'ятка, як рукопис початку XIV ст., введена О. Востоковим у 1842 р., без опису, при публікації і наданні загальної інформації про записи²⁴. Більше відомостей про рукопис подано В. Первольфом у 1883 р.²⁵ Євангеліє включене під дату написання 1329 р. до першого, укладеного П. Владимировим огляду південноруських та західноруських писемних пам'яток XI—XVII ст.²⁶ Як галицько-волинське Євангеліє 1329 р., рукопис подається і в історіографічній праці В. Іконнікова²⁷. Лише в 1911 р. І. Свенціцьким було здійснено перший археографічний, палеографічний, кодикологічний та лінгвістичний опис і дослідження кодексу²⁸. Вчений уважав, що рукопис є білоруським списком, який зроблений із галицько-волинського рукопису на початку XIV ст. У 1969 р. О. Роговим було включено Євангеліє до побіжного розгляду кирилических рукописних книг, що зберігаються в Польщі²⁹. У 1986, 1995 рр. Р. Новаком Євангеліє долучено до списків кирилических рукописних книг, що зберігаються в Кракові³⁰. Наступні археографічні й кодикологічні описи Євангелія, з поданням бібліографії його вивчення, були укладені для наукових каталогів кирилических рукописних книг, що зберігаються в Польщі. Такий опис був зроблений у 1989 р. Я. Щаповим³¹, який погодився з датуванням І. Свенціцького. У 1999 р. вийшов друком каталог рукописів Бібліотеки Чарторийських у Кракові, за редакцією Дж. Новака³², до якого увійшов й опис Лавришівського Євангелія. За сучасними науковими відомостями, польськими вченими подано короткі описи кодексу як рукопису галицько-волинського походження: А. Наумовим, А. Кашлей та Є. Остапчуком — з датуванням останньою чвертю XIII ст., К. Бавус — XIII/XIV ст., для каталогів, які укладені в 2002, 2004, 2013 та 2016 рр.³³ Євангеліє, як рукопис кінця XIII—початку XIV ст. (1329 р.?), включено, з археографічним описом, В. Любащенко в 2008 р. до списку для підготовки зведеного каталогу християнських рукописів Галицько-Волинської держави³⁴; як рукопис XIV ст. Євангеліє досліджене й описане А. Сем'янчук у 2009 р.³⁵

Пам'ятку залучено до текстологічного та лінгвістичного аналізу давніх євангелій апракосів повних мстиславового типу в ґрунтовних студіях Л. Жуковської 1968, 1976 рр.³⁶ та С. Темчина 1998 р. як рукопис часу створення не пізніше 1329 р.³⁷ У книзі М. Гарзаніті 2001 р., присвяченій вивченню старослов'янської традиції Євангелій, згадано й Лавришівське Євангеліє як рукопис XIV ст.³⁸ Особливості місяцеслова Лавришівського Євангелія, як галицько-волинського руко-

²³ *Narbutt T.* Dzieje starożytne narodu litewskiego. Wilno, 1840. T. 7. Przepiski dodatku X. S. 119–220, № 11.

²⁴ *Востоков А.* Описание русских и славянских рукописей... С. 124–126.

²⁵ Отчет ординарного профессора императорского Варшавского университета И. И. Первольфа о научных занятиях за границею с 20 мая по 20 сентября 1882 г. // *Варшавские университетские известия.* 1883. № 2. С. 23–24.

²⁶ *Владимиров П. В.* Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. К.: Тип. В. И. Завадского, 1890. С. 116.

²⁷ *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. К., 1908. Т. 2. Кн. 2. С. 570.

²⁸ *Свенцицкий И.* Лаврашевское Евангелие... С. 206–228.

²⁹ *Рогов А. И.* Кириллические рукописи в книгохранилищах Польши // *Studia Źródłoznawcze.* XIV. Warszawa–Poznań, 1969. S. 159.

³⁰ *Nowak R.* Опись славянских рукописей, хранящихся в городе Кракове, maszynopis. Kraków, 1986; *Nowak R.* Список глаголических и кириллических рукописей, хранящихся в г. Кракове // *Полата книгописання,* 27–28 December, 1995. Kraków, 1995. S. 13–17.

³¹ *Щапов Я. Н.* Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики. М., 1976. С. 78–83, 85, № 32.

³² *Katalog rękopisów Biblioteki Czartoryskich w Krakowie.* Sygnatury 2001–2300. Kraków, 1999.

³³ *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce: Katalog / A. Naumow, A. Kaszlej.* Kraków, 2004, s. 69, № 145. (Kraków, 2002); *Ostapczuk J.* Cerkiewnosłowiańskie rękopisy Ewangelii w Polsce // *Ku Słowu, ku Kościołowi, ku światu.* Księga pamiątkowa ofiarowana Arcybiskupowi Jeremiaszowi (Janowi Anchimiukowi) w 70. rocznicę urodzin. 2013. S. 200, 202; *Bałus K.P.* Inwentarz Sredniowiecznych i nowożytnych europejskich rękopisów iluminowanych Biblioteki Książat Czartoryskich. Kraków 2016. S. 14, № 24.

³⁴ *Любащенко В.* До питання про зведений каталог християнських рукописів Галицько-Волинської держави (історіографічний аспект) // *Княжа доба: історія і культура.* 2008. Вип. 2. С. 167–193; *Любащенко В.* Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XI–XIV століть: спроба узагальнення (закінчення) // *Княжа доба: історія і культура.* Львів, 2011. Вип. 5. С. 99–103, № 40.

³⁵ *Сем'янчук А.* Лаўрышаўскае Евангелле. С. 239–246.

³⁶ *Жуковская Л. П.* Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI–XIV вв. в связи с лингвистическим изучением их // *Памятники древнерусской письменности: Язык и текстология.* М., 1968; *Жуковская Л. П.* Текстология и язык древних славянских памятников. М.: Наука, 1976. С. 366.

³⁷ *Темчин С. Ю.* Текстологическая семья Мстиславова евангелия: новые данные о группировке древнерусских списков полного апракоса // *Slavistica Vilnensis, Kalbotyra.* 1998. 47(2). S. 154, № 86.

³⁸ *Garzaniti M.* Die altslavische Version der Evangelien. Forschungsgeschichte und zeitgenössische Forschung (=Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Neue Folge. Reihe A: Slavistische Forschungen. Bd. 33). Böhlau Verlag. Köln-Weimar Wien, 2001. S. 538.

пису кінця XIII – початку XIV ст., залучені О. Лосевою 2001 р. при дослідженні й проведенні періодизації руських місяцесловів XI–XIV ст.³⁹ Євангеліє широко залучається до білоруських студій, безпосередньо книгознавчих, зокрема до ґрунтовних досліджень М. Ніколаєва⁴⁰, в яких воно розглядається в контексті тогочасної історії й книжкової культури ВКЛ і датується початком – першою половиною XIV ст. Ю. Лабинцев також залучає Євангеліє при розгляді литовської кириличної писемності XIII–XV ст.⁴¹

Мовні й правописні особливості рукопису в найперших дослідженнях вченими розглядалися як західноруські (білоруські), безпосередньо в працях Е. Карського (як Євангелія 1329 р.)⁴² і в уже згадуваній вище студії І. Свенціцького. В іншій праці вчений зауважує, що Євангеліє «писане на пограниччю з північними говорами України»⁴³. Як рукопис південноруського ізводу розглядає його Н. Дурново в 1963 р.⁴⁴ Спеціальне монографічне дослідження мови Лавришівського Євангелія, як галицько-волинської пам'ятки початку XIV ст., проведене тільки в 1974 р. Т. Фредельовною⁴⁵, у якому також подано й палеографічний і кодикологічний опис рукопису. Вченою написана й низка статей⁴⁶. Лінгвістичний матеріал з Євангелія (кінця XIII – початку XIV ст.) включений і до академічної студії 1979 р. з історії української фонетики⁴⁷. Вивченню іменника в тексті Лавришівського Євангелія розглядається і в спеціальній праці І. Новаковської 2000 р.⁴⁸ У ґрунтовній монографічній праці Ю. Шевельова 2004 р. відзначено в Лавришівському Євангелії 1329 р. фонетичні та граматичні риси півдня Русі⁴⁹. До української книжкової спадщини відносив Євангеліє й В. Німчук⁵⁰. Часом його написання вчений обережно визначав XIII–XIV ст., а також указував на такі особливості давньоукраїнської мови в церковнослов'янському тексті рукопису, як «ѣ» > «і» («свѣдитель»), вторинний («новий») «ѣ» на місці «е» в новозакритих складах («камѣнь», «оучѣньє») та ін.⁵¹ Лінгвістичний матеріал Євангелія, як пам'ятки галицько-волинського походження, також включений до багатотомного видання «Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)»⁵², спочатку як рукопису початку XIV ст., а з 11-го тому – кінця XIII ст. Це передатування зроблено В. Крисько, дослідником давньоруської мови й головним редактором словника, після того як ним у жовтні 2015 р. при роботі з рукописом (як зазначено в аркуші використання) були виявлені невідомі на той час три лікувальні записи в кінці нижніх полів арк. 14, 71, 75зв. Час написання двох перших записів визначено як XIII/XIV ст., а третього – як кінець XIII ст.⁵³

³⁹ Лосева О. В. Периодизация древнерусских месяцесловов XI–XIV в. // Древняя Русь. 2001, № 2 (4). С. 16 та ін.; Лосева О. В. Русские месяцесловы XI–XIV в. М.: Памятники исторической мысли, 2001. С. 60, 83, 104, 123 та ін.

⁴⁰ Нікалаєў М. Палата кнігапісная: Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях. Мінск: Мастацкая літаратура, 1993; Гісторыя беларускай кнігі. Т. 1. Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага / М. В. Нікалаєў і інш. У 2-х тамах. Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. С. 30, 33–36. У дисертацыйній праці вченого досліджено Лавришівське Євангеліє як пам'ятку діяльності митрополичого скрипторія, а також проведено реконструкцію його історії, встановлено біографії православних литовських князів, які залишили приписки на його аркушах: Ніколаев Н. В. Книжная культура Великого Княжества Литовского. Автореф. дис. ... доктора филолог. наук. Санкт-Петербург, 1997. С. 22, 24.

⁴¹ Лабинцев Ю. А. Литовская кирилловская письменность XIII–XV вв. в контексте кирилло-мефодиевской традиции Великого княжества Литовского // Studia Russica. Budapest, 1999. Т. 17. С. 52.

⁴² Карский Е. Ф. Беларуссы. В 3-х т. Т. 1: Введение к изучению языка и народной словесности. Варшава: Тип. Варшавс. Ун., 1903. Вильна, 1904. С. 370–371, № 3.

⁴³ Свенцицкий И. С. Лаврашевское Евангелие... С. 214–228; Свенцицкий И. Новосадський апостол (опис рукопису XIV в.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. СХХVI–СХХVII. Львів, 1918. С. 162.

⁴⁴ Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка. Ч. I. Источники. Брно, 1927. Перевидання: Москва, 1963. С. 73.

⁴⁵ Friedelówna T. Ewangeliarz Ławryszewski. 280 s.

⁴⁶ Friedelówna T. Miejsce Ewangeliarza Ławryszewskiego wśród apokosyw staroruskich // Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. X., 1971. S. 193–198; Friedelówna T. Kanon w Ewangeliarzu ławryszewskim // Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. XI, 1972. S. 187–199.

⁴⁷ Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Склярєнко В. Г. Історія української мови: фонетика. К.: Наукова думка, 1979. С. 347 та ін.

⁴⁸ Nowakowska I. K. Przemiany ewangelijnego słownictwa cerkiewnosłowiańskiego. Rzeczownik w staroruskim Ewangeliarzu ławryszewskim. Toruń 2000. 189 s.

⁴⁹ Шевельов Ю. Історична фонологія української мови; перекл. з англійської С. Вакуленка, А. Даниленка. Харків: Акта, 2004. С. 279.

⁵⁰ Німчук В. В. Пам'ятки української мови // Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2004. С. 454.

⁵¹ Німчук В. В. Лавришівське євангеліє, Лаврашівське євангеліє [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі. К.: Наукова думка, 2009. С. 10–11. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Lavrishivske_evangelie.

Васильовичу Німчуку було запропоновано написати для цього видання пам'ятки мовознавче дослідження, проте він погодився бути тільки консультантом. На превеликий жаль, наприкінці листопада 2017 р. життєвий шлях визначного українського вченого добіг небосхилу.

⁵² Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / РАН. Ин-т рус. яз.; гл. ред. В. Б. Крысько. М.: Азбуковник, 1988–.

⁵³ Крысько В. Б. Предисловие // Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / РАН. Ин-т рус. яз.; гл. ред. В. Б. Крысько. Т. 11: (свѣне – стагъ). М.: Азбуковник, 2016. С. 10. Датування виявлених записів проведено А. Туриловим, їх прочитання – В. Криськом.

Дослідженню художнього оздоблення пам'ятки приділена значна увага, проте більшого вивчення отримали саме мініатюри, за якими мистецтвознавці проводять і датування рукопису. Мініатюри опрацьовано у праці В. Моле 1927 р., у якій час написання рукопису визначається не пізніше кінця XIV ст.⁵⁴ До XIV ст. відносять пам'ятку Л. Міляєва та Г. Логвин у студії 1963 р.⁵⁵ О. Поповою у роботах 1972 та 2003 рр. розглядаються серед галицько-волинських мініатюр XIII ст. й мініатюри Лавришівського Євангелія⁵⁶. До їх вивчення звертався в 1998 р. і В. Пуцько при вивченні візантійсько-київської спадщини в культурному розвитку Великого князівства Литовського⁵⁷. Як пам'ятку XIV ст. литовського мистецтва, кодекс включено в 1974 р. до багатотомного видання «История искусства народов СССР»⁵⁸. У монографії М. Сморгонь-Ружицької 1999 р. розглядаються оздоблення Лавришівського рукопису та подаються основні кодикологічні дані рукопису, а часом написання одних мініатюр визначається XIII ст., інших — XIV ст.⁵⁹ Звертається до Євангелія і в своїх мистецтвознавчих студіях В. Александрович, зокрема 2001 р.⁶⁰ В. Любашенко в 2008 р., розглядаючи ілюміновані богослужбові пам'ятки Галичини й Волині XII—XIV ст., приділяє увагу й мініатюрам Лавришівського рукопису⁶¹.

Більшого наукового зацікавлення отримали записи Лавришівського Євангелія, які й до сьогодні досліджуються й публікуються: у працях О. Востокова 1842 р. опубліковано два записи XIV ст. і подано інформацію щодо решти дванадцяти записів XV—XVI ст.; видавалися записи в 1846, 1867 рр. в «Акты, относящиеся к истории Западной России» (запис до 1386 р. та після 1420 р.); П. Симоні в 1910 р. повністю здійснено публікацію записів; І. Свенціцьким 1913 р. подано дев'ять записів, не опубліковано чотири майнових вкладних записи на арк. 1 та один на арк. 88зв.—89; В. Розовим у 1928 р. опубліковано два вкладні записи XIV ст. на арк. 1 (біля 1350 р.), та 88зв.—89 (1386 р.); ці ж записи опублікувала й М. Пещак у 1974 р., з наведенням вичерпної на той час бібліографії щодо їх вивчення. В. Курашкевичем у 1934 р. при вивченні мови галицько-волинських грамот XIV—XV ст. було залучено й палеографічний і лінгвістичний матеріал записів XIV ст. та 1429 рр. О. Русіна в 1999 р. провела, за встановленими нею новими даними, атрибуцію вкладних записів Лавришівського Євангелія, які ще були недостатньо досліджені; приділена увага записам і в роботі Р. Яворського 2006 р., та, на нових засадах, у статті А. Сем'янчук 2009 р. За чисельними архівними джерелами, архієреєм Лавришівського монастиря А. Котельниковим у 2012 р. проведено встановлення автентичності й копіювання окремих уписаних у Євангеліє вкладних записів-грамот⁶².

⁵⁴ Molè W. Miniatury Ewangeliarza Ławryszewskiego nr 2097 w Muzeum ks. Czartoryskich w Krakowie // Sprawozdania z posiedzeń Akademii Umiejętności. Kraków, 1927. № 31. Z. 2. S. 4–5; Molè W. Les miniatures de l'Évangélaire de Ławryszew // L'art byzantin chez les Slaves. 5. Paris, 1932. S. 423–437.

⁵⁵ Українське мистецтво XIV – першої половини XVII століття / Л. С. Міляєва, Г. Н. Логвин. К.: Мистецтво, 1963. (Бесіди з історії мистецтва).

⁵⁶ Попова О. С. Галицько-волинские миниатюры раннего XIII века: К вопросу о взаимоотношениях русского и византийского искусства // Древнерусское искусство: Художественная культура домонгольской Руси. Москва, 1972. С. 289–315; Попова О. С. Византийские и древнерусские миниатюры. М., 2003.

⁵⁷ Пуцько В. Г. Візантійсько-київська спадщина в культурному розвитку Великого князівства Литовського // Український історичний журнал. № 5. 1998. С. 121.

⁵⁸ Искусство Литвы // История искусства народов СССР: В 9-ти т. М.: Изобразительное искусство, 1974. Т. 3: Искусство XIV–XVII веков. С. 194, 196, іл. мініатюри Єв. Матвія.

⁵⁹ Smorąg-Różycka M. Miniatury „Ewangeliarza Ławryszewskiego”. Zagadnienie stylu, Folia Historiae Artium. T. XXVIII, 1992. S. 13–38; Smorąg-Różycka M. Romans chrześcijański Barlaam i Jozafat w kulturze średniowiecznej Europy. Uwagi o dwóch miniaturach w Ewangeliarzu Ławryszewskim // Slavia orientalia. T. XLII, 1, 1993. S. 9–28; Smorąg-Różycka M. Ewangeliarz Ławryszewski, Kraków 1999. Дані про Лавришівське Євангеліє подано і в інших роботах ученої: Smorąg-Różycka M. Ruś Halicko-Włodzimierska i Litwa w XIII wieku. Związki polityczne i artystyczne // Sztuka kresów wschodnich. Kraków, 1996. T. 2. S. 9–28. Idem. Sztuka cerkiewna Rusi Halicko-Wołyńskiej: Artystyczna symfonia tradycji bizantyjsko-ruskiej i romańskiej // Sztuka kresów wschodnich. Kraków, 1996. T. 4. S. 7–32.

Художнє оздоблення Лавришівського Євангелія, кодикологічні та інші питання опису розглядаються і в працях: Nersessian S. Der. L'illustration du Roman de Barlaam et Joasaph., Paris 1937. S. 67; Жолтовський П. Мініатюра 14 – першої половини XVIII століття // Історія українського мистецтва. К., 1967. Т. 2. С. 319–336; Einhorn J.W. Das Einhorn als Sinnzeichen des Todes: Die Parabel vom Mann im Abgrund, Frühmittelalterliche Studien. 6, 1972. S. 386; Einhorn J.W. Spiritualis unicornis. Das Einhorn als Bedeutungsträger im Literatur und Kunst des Mittelalters. München, 1976. S. 230. Пам'ятка включена і до каталогу виставки: Sztuka iluminacji i grafiki cerkiewnej [katalog wystawy]. Warszawa 1996. Poz. kat. 2. S. 43.

⁶⁰ Александрович В. С. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво // Історія української культури: У п'яти т. К., 2001. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття.

⁶¹ Любашенко В. Ілюміновані богослужбові пам'ятки Галичини і Волині XII—XIV ст. Лавришівське Євангеліє // Апологет / Львівська православно-богословська академія УПЦ КП. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції, м. Львів, 24–25 листопада 2011 р. Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво. Львів, 2011. С. 111–117.

⁶² Востоков А. Описание русских и славянских рукописей... С. 124–126; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 1: 1340–1506. СПб., 1846. С. 22, № 7, с. 41, № 28; XIV века. Две записи на имени Лаврашеву православному монастырю // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологического

Наведені історіографічні дані засвідчують, що при археографічному описуванні лінгвістичних дослідженнях більше схильються до датування рукопису кінцем XIII ст. чи межею XIII/XIV ст., проте не пізніше 1329 р. (за припискою до запису на арк. 88зв.), а в мистецтвознавчих працях — як і до більш раннього часу, так і до XIV ст., але не пізніше кінця століття.

Новітнім дослідженням щодо вирішення основних питань датування та локалізації писемних пам'яток Лавришівського Євангелія та Паренесиса Єфрема Сирина⁶³, до створення яких дотичний книжник Ієв, є праця С. Темчинаса 2018 р., яка покликана, на переконання автора, поставити крапку в цих питаннях⁶⁴, оскільки одні вчені вважають часом написання Паренесиса 1269–1289 рр. (час правління Володимира Васильковича), а інші — 1492 р.⁶⁵ С. Темчинас пов'язує написання Паренесиса Єфрема Сирина та канону, вписаного в Лавришівське Євангеліє писцем Євом, з однією особою — писарем Ієвом. Дослідник є прихильником більш раннього датування Паренесиса, відповідно й Євангелія. За твердженням С. Темчинаса, Євангеліє почали переписувати й виконувати мініатюри в кінці XIII ст., а в XIV ст. пам'ятка вже перебувала в Лавришівському монастирі⁶⁶. Так, почерк основного писця Паренесиса книжника Ієва схожий до почерку основного писця Євангелія Ієва (Єва) і вписаного ним у рукопис Канону на плач Пресвятої Богородиці на арк. 14зв. Ці спостереження, свого часу, нами були зроблені для даної роботи за фотокопією і описом Паренесиса, вміщеними в книзі Я. Запаска (автор відніс кодекс до українських за походженням, а Лавришівське Євангеліє, про що вже сказано, — до білоруських), та за літографією колофону, опублікованого М. Погодіним⁶⁷. Нещодавно наші спостереження отримали підтвердження у вже згадуваній праці С. Темчинаса та думкою ще одного авторитетного вченого А. Турилова, який надавав досліднику консультацію щодо ідентифікації почерків писця Ієва Паренесиса і канону, вміщеного у Євангелії, а також щодо часу його вписання у рукопис. Без сумніву, до написання двох рукописів дотичний книжник Ієв.

Проведене нами дослідження виявило нові дані щодо часу написання й локалізації Лавришівського Євангелія і, відповідно, Паренесиса Єфрема Сирина.

Книга є цінним свідченням того, як у часи становлення литовсько-руської писемності у ВКЛ навчали писців⁶⁸ й ілюмінаторів книжковій справі та створенню богослужбової рукописної книги. Із самого початку книга укладалася як практичний навчальний посібник. У книзі використано тексти з різних протографів і зроблено копії з різностильових оздоблень давніх рукописів. Це пояснює вміщення до рукопису різних за стильовими типами і манерою написання трьох мініатюр євангелістів (арк. 1зв., 47, 83зв.) та рисунків (значну кількість яких залишено в ретуші, а то й взагалі не було написано на відведених для них місцях), а також ініціалів старовізантійського, тератологічного, балканського типів та простих геометричних. У рукописі наявний великий вихідний кольоровий ініціал на арк. 2 старовізантійського стилю, побудований із геометричних парних скобок⁶⁹. Показовим щодо XIV ст. є те, що

комисією. Санкт-Петербург, 1867. Т. 2: 1599–1637. С. 103, № 64; *Симони П.* Мстиславово Евангелие начала XII в. в археологическом и палеографическом отношениях: Материалы для изучения его серебряного переплетенного оклада // Общество любителей древней письменности. Т. 129. Б/м, 1910; *Свенцицкий И.* Лаврашевское Евангелие... С. 210–213; *Розов В.* Українські грамоти. Том 1: XIV ст. і перша половина XV ст. // Исторично-філологічний відділ Української академії наук. Збірник № 63. Постійна комісія історії української мови під керівництвом акад. А. Е. Кримського. Вип. 1. К., 1928. С. 7–9, № 4, с. 32–33, № 17. (Пам'ятки і студії з історії української мови); *Грамоти XIV ст.* / упор., вступ. стаття, коментарі і словники-показчики М. М. Пешак. К.: Наукова думка, 1974. 256 с. (Сер.: Пам'ятки української мови). С. 28–29, № 13, с. 6667, № 35; *Kuraszkiewicz W.* Gramoty Halicko-Wołyńskie XIV–XV wieku. Studium językowe z zasiłkiem funduszu kultury narodowej / Pod red. W. Lednickiego. Prace Polskiego towarzystwa dla badań Europy Wschodniej i Bliskiego Wschodu. Nr. 7. Kraków, 1934. S. 6, № 4, с. 7, № 17, с. 8, № 62; *Русина О. В.* До атрибуції вкладних записів Лаврашівського Євангелія // Український археографічний щорічник. Київ, 1999. Нова серія. Вип. 3–4. С. 98–102; *Семянчук А.* Лаўрышаўскае Евангелле. S. 239–246; *Котельников А.*, свящ. Вклады в Лавришевский монастырь...

⁶³ Зберігається в Російській Національній бібліотеці (м. Санкт-Петербург), у відділі рукописів, під шифром: Погод. 71а.

⁶⁴ *Темчинас С.* Основание Лавришевского монастыря... С. 155–161.

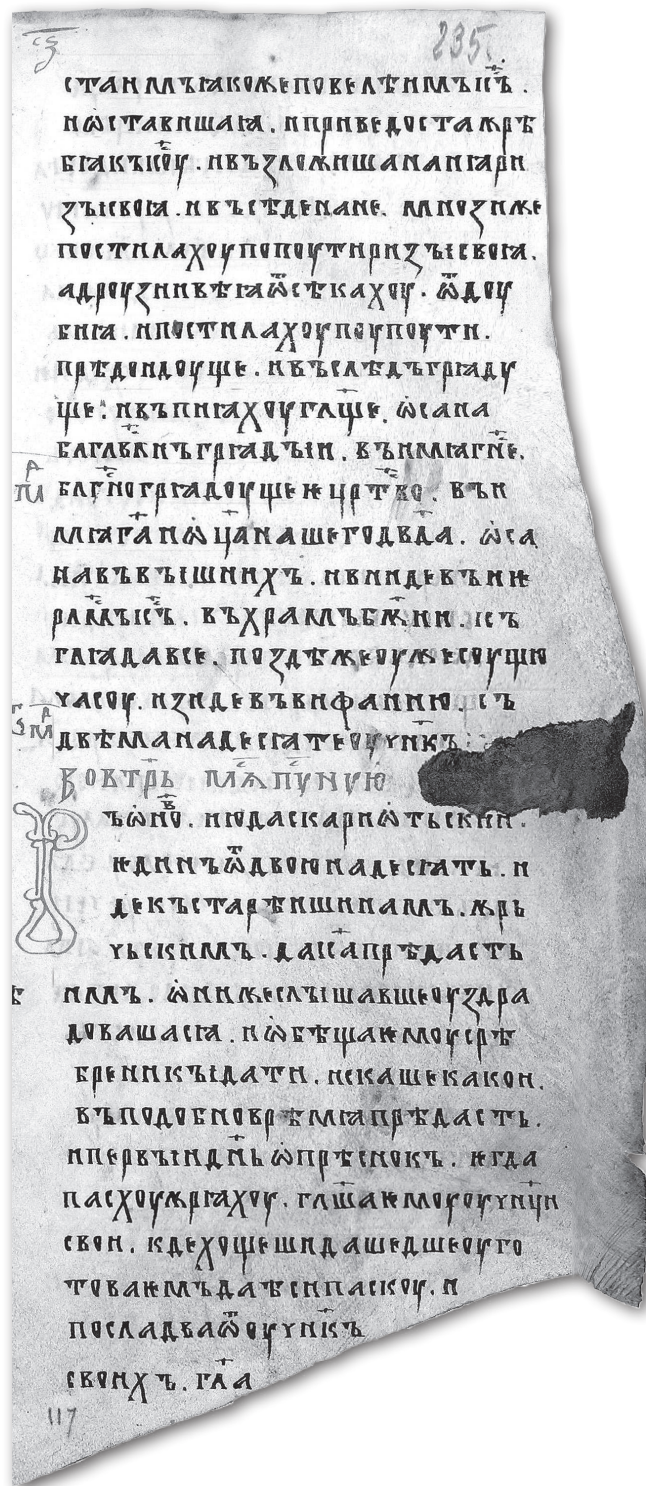
⁶⁵ Див.: *Запаско Я. П.* Українська рукописна книга. Львів: Світ, 1995. С. 45, 63, 71, 301–303, опис № 66, іл. арк. 2 (Повчання Єфрема Сирина 1492 р., копія оригіналу XIII ст., 1270–1288 рр., Волинь; бібліографія щодо вивчення й датування рукопису). (Сер.: Пам'ятки книжкового мистецтва). Автор відніс кодекс до українських за походженням, а Лавришівське Євангеліє — до білоруських XIV ст., і тому не провів його художнього дослідження й археографічного описування, на жаль, наголосивши, що немає підстав щодо його залучення до українських пам'яток. С. 54.

⁶⁶ *Темчинас С. Ю.* Основание Лавришевского монастыря в свете рукописной продукции книжника Иева. С. 156, 159.

⁶⁷ *Образцы славяно-русского древлеписания / Издаваемые проф. [М.] Погодиным.* СПб., 1840. Тетрадь 1, № 12 (рукописний збірник слів, писаний до 1289 р.).

⁶⁸ В. Мойсієнко у мовознавчій студії, поданої до цього видання, також підійшов до того, що над рукописом працювали й учні. С. 436.

⁶⁹ Він схожий до ініціала Мстиславового Євангелія-апракосу 1103–1117 рр. Зберігається в Державному історичному музеї в Москві, шифр: Син. 1203, арк. 2. Ілюстрацію й опис див.: *Запаско Я. П.* Українська рукописна книга. С. 178.

Про економію писцями пергамена показовим є збільшення кількості рядочків на сторінці, від 19–23 рядків на арк. 1–46, до 23–29 рядків на арк. 47–61, 70–77, при цьому розмір письма не мінявся. Значні зміни відбулися з арк. 62 – використовується устав маленького розміру, кількість рядків збільшилася від 27 до 37.

Тип письма й правопис рукопису є характерними для віленських канцелярій середини – другої половини XIV ст. Вони базувалися на галицько-волинській діловій практиці, тому на початку розвитку діловодства у ВКЛ мовну основу становили галицько-волинські риси. Білорусизми заходили до ділових документів значно пізніше. А от характерні правописні особливості вже були напрацьовані в литовсько-руській діловій писемності і стали основними озна-

⁷⁰ Каушанов С. М., Столярова Л. В. Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.). М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. С. 83.

⁷¹ Костюхина Л. М. Русские рукописные книги и книжное письмо рубежа XIV–XV вв. (по материалам ГИМ) // Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины: матер. юбилейной науч. конф. Москва, 1983. С. 199.

⁷² Александрович В. С. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво...

на мініатюрах євангелістів Матвія і Луки відсутній текст на аркушах, які вони тримають, а серед письмового приладдя є чорнильниця-ріг⁷⁰. Наявність у рукописі ініціалів різних типів дає підставу віднести час його створення ближче до кінця XIV ст.⁷¹ Збережений перший аркуш з мініатюрою архангела Михаїла, а зі звороту – мініатюрою євангеліста Іоана, вірогідно, був уміщений уже після завершення роботи над Євангелієм, після того як до рукопису був занесений вкладний запис на арк. 88зв.–89. В. Александрович зазначає, що мініатюра з архангелом Михаїлом має вихідний характер і виконана на окремому аркуші перед текстом, тому, очевидно, вказує на обставини походження кодексу⁷². Взагалі, художнє оздоблення Євангелія відіграє датуєчу і локалізуєчу роль та має важливе значення в його організації як кодексу.

Про те, що написання Євангелія проходило як навчальний процес, засвідчує й використаний для письма матеріал. Писці писали як на цілих аркушах, так і на залишках пергамену, на яких були зрізані як великі, так і малі частини, переважно краї і кути. І таких аркушів у рукопису багато. На них втрат тексту немає, текст писцями вписувався до лінії обрізу або після, зокрема на арк. 63–63зв., 66–66зв., 68–68зв., 107–107зв., 107–107зв., 112–112зв., 117–117зв., 126–126зв., 131–131зв., 153–153зв.; дуже обережно текст уписаний і вгорі, напр., арк. 161, 163зв., 164–165. Показовим щодо цього є арк. 117 (див. рис.). Також на аркушах наявні й тріщини, зроблені вже учнями при розлінійованні для тексту.

Навіть вихідна мініатюра архістратига Михаїла на арк. 1 зроблена на зшитому пергаменному аркуші. Цим засвідчено й той факт, що мініатюра не була спеціально замовлена у досвідченого майстра, як це зазвичай відбувалося для богослужбових книг.

ками й білоруської, як ділової, так і книжної писемності. Для прикладу зупинимося на одній із характерних і найважливіших її локалізуючих ознак для цього періоду – вживання літер *а* і *ѧ*. А. Булика наголошує, що вже в ранніх білоруських письмових джерелах, поруч із традиційним вживанням літери *ѧ* на початку слів та складів, а літери *ѧ* після м'яких приголосних, спостерігається змішане вживання цих літер, причому *ѧ* замість *а* зустрічається частіше⁷³. Що й спостерігаємо в Лавришівському Євангелії: *ѧко* – *ѧко* 45, *приѧша* 2, *продаюѧща* 3, *исцѧблиа* 77, *своѧа* 102зв., *осолить* *ѧа* 45, *конѧвѧшимъ* *ѧа* 85, *помаза* *ѧа* – *посла* *ѧа* 86, *грядуѧщаго* 102в, *радоуѧ* *ѧа* 102г., *изгонѧша* 110. Зауважимо, що в рукопису є тексти, в яких значно переважає вживання літери *ѧ* у всіх позиціях у слові. Для галицько-волинських книжних пам'яток означеного часу, як і загалом для української книжної писемності, порушення традиції у вживанні літер *а* і *ѧ* не спостерігається. Нам не траплялися українські рукописні книги з таким правописом, як у Лавришівському Євангелії⁷⁴. В ньому наявні ті ж особливості, що і в Паренесисі Єфрема Сирина, з приводу письма якого Е. Карський писав, що «палеографические данные довольно неопределенны»⁷⁵.

Також за письмом та характером уписування тексту видно, переважно з арк. 62, що при написанні рукопису постійно відбувалася зміна писців. На одній сторінці текст могли писати й троє писців, навіть по декілька рядочків; часто вони припиняли роботу, не дописавши слова, і дописував уже той, хто продовжував працювати над текстом. Так, першим писцем на арк. 43а написано 21 рядок, а з 22 рядка почав працювати другий писець. На арк. 93а перший писець закінчив роботу на 16 рядку словом *дѣдъ*, а далі, на цьому ж рядку, до 12 рядка арк. 93б включно, продовжив писати третій писець. На арк. 97г третій писець почав писати на рядку 10, закінчивши розпочате першим писцем слово [взъстръ]ми *ѧа*.

Про наслідувальний характер, або несвідоме і не ретельне відношення до переписуваного богослужбового тексту, засвідчують наявні в тексті значні лакуни та текстологічні розбіжності, які переважно є механічно перенесеними з протографа або зробленими свідомо, якщо потрібно було залишити місце для задалегідь запланованої мініатюри. Так, уже на самому початку Євангелія, на арк. 2 є пропуск тексту, який на полі був відновлений у кінці XVI – початку XVII ст. півуставом, темно-коричневим чорнилом; пропущено кінець 7-го вірша: *да вси вѣрѣ имоуѣ емѣ* та цілком 8-й: *не вѣ то свѣт нъ да свѣдетѣ ствоуѣт во свѣтѣ*^[76]. Писець не пропустив текст через неухважність, ця текстова лакуна також наявна і в Галицько-Волинському Євангелії апракосі повному кінця XIII ст.⁷⁶, а також у вже згадуваному Холмському. На арк. 8г пропущено частину тексту в середу Великоднього тижня з Єв. від Іоана I, 39, від кінця вірша: «оучителю», до I, 43: «взъзрѣвъ же на нь ісѣ рѣ». На арк. 14г не написано другу половину читання в неділю 3-го тижня після Пасхи (Мироносиць) Єв. від Марка XVI, 1–8, після слів «и марѣа ивѣсифова. зраше та кде и полагахоу». Читання на арк. 46г у суботу 1-го тижня (після П'ятидесятниці) Єв. від Матвія V, 45 обривається словами «Оца вашого. иже ксть на...». Наступний аркуш 47 був призначений і для мініатюри євангеліста Матвія, яка, як і мініатюра євангеліста Луки, пізніше була написана. Через неправильно складені аркуші при останньому перешитті блоку книги, читання на арк. 61г обривається в неділю 6-го тижня Єв. від Матвія IX, 3–8, словами: «ѡ книжникъ рѣша въ себе. и съхоула...», а продовжується на арк. 70. При переписуванні сплутано послідовність читань на арк. 104 зв.–106, втрат тексту немає: на арк. 104б читання у вівторок 10-го тижня Єв. від Луки XVII, 26–33, закінчується словами «оузищеть дію свою спасти погоувить ю . а иже погоу», а продовжується на арк. 105в зі слів «вить животь ю», Лк. XVII, 33–37, XVIII, 8. Окремі заголовки читань мають невірну вказівку, зокрема, у читаннях Єв. від Матвія з арк. 43зв. до арк. 46зв. указано, що ці читання від Іоана.

Наявна велика кількість допущених писарями кодексу очевидних помилок (описок, недоречностей, повторів), особливо з арк. 62, а саме: *ѧко ѧдичадаго* (у порівнюваних текстах, прове-

⁷³ Булика А. М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы. Мінск: Навука і тэхніка, 1970. С. 30.

⁷⁴ Гнатенко Л. Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги: уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст.: монографія. К., 2016. 476 с.: іл. Парал. тит. англ.–укр. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/EIF00004181/#1

⁷⁵ Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Л.: Издательство АН СССР, 1928. XII, 494 с.: ил. (Изд. 2, фототипное. М.: Наука, 1979). С. 47.

⁷⁶ Зберігається в Державній Третяковській галереї, м. Москва, під шифром К-5348. Опис рукопису див.: Запаско Я. П. Українська рукописна книга. № 40, с. 239–242, ілл., також див. с. 47, 48, 49, 118.

денних В. Мойсієнко, — єдиночудадо. Далі подається тільки з тире) 2зв.; въ галлею (— въ галилѣю) 4зв.; сдѣана (— сдѣана) 11; и никто же него не можаше него втомити 69зв.; воудоуть послѣднии первии и последнии первии 76зв.; не имѣать пасхоуха 79зв., проподаа (— проповѣдаа) 92 та ін.⁷⁷

Текст Канону на плач Богородиці вписаний книжником Ієвом у рукопис вже після його завершення і, ймовірно, пізніше, й не дуже ретельно. У накресленнях спостерігається тремтіння руки; можливо, книжник Ієв був уже в похилому віці.

Нами зроблено цікаве спостереження — в першому читанні Євангелія, арк. 2—2зв., вірші позначені кіноварним хрестиком. Цю прикмету ми виявили, за студією Я. Запака⁷⁸, тільки в Холмському Євангелії кінця XIII ст.⁷⁹ та Луцькому Євангелії другої половини (третьої чверті) XIV ст.⁸⁰

Показовими щодо датування пам'ятки є дані місяцеслова, аналіз яких засвідчив нові відомості щодо встановлення часу її написання й побутування. Вміщений до рукопису місяцеслов належить до архаїчного типу, до яких відносяться й місяцеслови Холмського й Луцького Євангелій. До останнього рукопису другої половини (третьої чверті) XIV ст. він є ближчим. У досліджуваному рукописі вміщено пам'яті, які наявні тільки в деяких місяцесловах, наприклад: пам'ять 5 червня *нашествіє поганих*: «пама⁸¹ съ члвколюбьемъ нанесенъна · страшиъна бѣды нашествьемъ · нашествьемъ поганѣхъ», арк. 179, є тільки⁸¹ у місяцеслові Мстиславового Євангелія 1103—1117 рр., яке написано в Києві⁸², арк. 197в, та в Луцькому Євангелії, арк. 252в; 12 лютого Антонія Кавлея, арк. 357 — у Холмському, арк. 166 зв., Луцькому, арк. 248, та в новгородському Євангелії 2-ї пол. XIV ст., арк. 161⁸³. Значимою є вміщена 5 лютого змістовна згадка труса в руській землі биша 1107 р., арк. 175, яка наявна тільки в Холмському Євангелії у скороченій формі, арк. 163зв.

Важливого атрибутивного значення має вписана до місяцеслова пам'ять 22 вересня на вшанування святої чудодійної ікони Божої Матері «Услышательниці» (Зографська): «ѣто | ѣвѣи | оу заа | тѣмъ градѣ», арк. 163зв. Ікона III—IV ст., вона знаходиться на Афоні в олтарі Зографського монастиря і є головною його святинею. Її називають «Епакусаса», що у перекладі з грецької мови — «та, що дослухається до молитов». Перед нею молився зографський відлюдник прп. Косма (†1323 р., канонізація 1366 р.), після його кончини ікона була прославлена як чудодійна. Її вшанування відбувається з [1366] року. Пам'ять вписана кіновар'ю на полі, ймовірно, першим писцем, під час уписування в текст місяцеслова кіновар'ю заголовків і днів місяців, та зеленою фарбою заголовних літер. Відзначимо, що тільки в місяцеслові Лавришівського Євангелія вказана ця пам'ять. Це спостереження зроблено О. Лосевою при дослідженні майже 150 місяцесловів у східнослов'янських Євангеліях апракосах і Апостолах. Проте вченою подано роз'яснення, що у «оу заа | тѣмъ градѣ» це — Церква Богородиці в Хрисополі, яка побудована в кінці VI ст. полководцем Филиппіком, родичем імператора Маврикія (582—602)⁸⁴. Як би ця пам'ять була уписана в самий місяцеслов, то можна б це прийняти, а так вона наявна тільки в Лавришівському Євангелії і, до того ж, вписана на полі (тим же почерком, що і назви пам'ятей) вже тоді, коли було прийнято вшанування в цей день ікони «Услышательниці». Так само на полі вписано вшанування іншої ікони Божої Матері 19 грудня, арк. 166зв.

Місяцеслов Лавришівського Євангелія без кінця, обривається читанням 29 серпня на Усікновення глави святого пророка Іоана Предтечі: «цѣрь заклатъзы . и оузлежацихъ с нимъ . нѣ оухотѣ ѿ...» (Мр. VI, 26). На нашу думку, текст місяцеслова переписаний із протографа з дотриманням розміщення тексту на сторінці. Цю думку підтверджує спостережений нами факт, що місяцеслов

⁷⁷ Більш детально див. у статті В. Мойсієнка, поданій до цього видання. С. 439.

⁷⁸ Запака Я. П. Українська рукописна книга.

⁷⁹ Зберігається в Російській державній бібліотеці, м. Москва, в Зібранні М. П. Рум'янцева (ф. 256), Рум. 106. Опис рукопису: Запака Я. П. Українська рукописна книга. № 41, с. 242—245, іл., також див. с. 46, 47, 80, 81, 82, 83, 84, 121

⁸⁰ Зберігається в Російській державній бібліотеці, м. Москва, в Зібранні М. П. Рум'янцева (ф. 256), Рум. 112. Опис рукопису: Запака Я. П. Українська рукописна книга. № 51, с. 174—179, іл., також див. С. 55, 56; Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в. Вып. 1: (Апокалипсис — Летопись Лаврентьевская). М.: Индрик, 2002. № 165. С. 294—297 (др. пол. XIV ст. (третьої чверті?).

⁸¹ Лосева О. В. Русские месящесловы XI—XIV веков. С. 10.

⁸² Зберігається в Росії, в Державному історичному музеї, м. Москва, в Зібранні Синодальному (ф. 80370), Син. 1203. Опис рукопису: Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI—XIII вв. М.: Наука, 1984. № 51, с. 90—92 (до 1117 р.); Запака Я. П. Українська рукописна книга. № 14, с. 174—179 (1103—1117 рр.), також див. с. 32, 33, 34, 35, 40.

⁸³ Російська національна бібліотека, м. Санкт-Петербург. Ф. п. I. 61.

⁸⁴ Лосева О. В. Русские месящесловы XI—XIV в. С. 159.

Федорівського Євангелія апракосу повного другої половини XIV ст. обривається на цьому ж читанні, й буквосполукою \bar{w} : «ц̄рь закла[.]т...злежащихъ ради съ нимъ не во̄хотѣ \bar{w} ...»⁸⁵.

У встановленні часу, місця написання й побутування рукопису можуть допомогти вписані в ньому два оригінальні вкладні записи (грамоти) XIV ст. на арк. 88зв.—89 та арк. 1, які розглянемо далі. Спочатку необхідно сказати про нещодавно виявлені, невідомі в історіографії, три лікувальні записи на арк. 14, 71, 75зв, які вчені, що з ними працювали, час їх уписування до Євангелія відносять до кінця XIII ст. і, відповідно, тим часом датують сам кодекс⁸⁶. Записи знаходяться внизу аркушів, на арк. 14, 71 вони частково зрізані, чорнило зблідло, текст прочитується неповністю, добре зберігся текст запису на арк. 75зв. (коуропта а в тои кровъ силна . помагаеѣ ѡчиѣ . а голубичаа желчь: всакъ недугъ ѡганааеть), графіка і орфографія якого не дають підстав віднести його до означеного часу.

На арк. 88зв.—89 уписана дарча грамота Юрія Болковича на фундуш Церкві св. Миколая (Перенесення мощей), який побудував її та олтар за повелінням князя Михайла Гедеміновича: «Гѣ помози рабу свое|му Юрью Болковичю · | создавшему цр̄квь | ѡ алтарь · ст̄аго архи|ер̄вѣа Х̄ва Николы · | перенесънье ч̄тнзл | х̄з него мощий · сн̄у | своему Валфромѣ | ю : А повелъньемь | бл̄говѣрнаго і х̄р̄го | любиваго княза | великого ^фМихаїла | Кедиминовича : | Се же придалъ Юрьїи Бо | лковичъ · ѡ своєю брать | нею · к цр̄кви ст̄му Ни | колѣ | землю пашную · ѡ | землю вортную · ѡ | клѣтку торговую · | што поїти ладану ѡ | темьану к цр̄ви · | Се же коли сн̄а мон̄ | го ѡзьемьлтса Ва | лфромѣа · а по него | животѣ · кого Б̄з ѡзъ | реть ѡ ст̄зїи Никола | тому все то⁸⁷ што к цр̄ви | предалъ несъ · ѡ сво | нею братиню : А кто | ѡйметь \bar{w} цр̄кви ст̄го | Николы судитса со | мною передъ Б̄гмь · | кгда придетъ правѣ | дн̄зїи судий · хота су | дити живзъмь ѡ мр̄твз | мь и оудати комуждо | противу дѣломь него ам̄ї : ». У XVII ст. до особи князя зроблена пояснювальна приписка, на полі чорним чорнилом, яка до тексту прив'язана нарядковою літерою ^ф: «Кор̄напа . | княза ново | гор̄с̄кого . | рок̄ѣ ^фаѣкс̄ф . | то іест: А. “1329”». У ній указаний князь Коріат Гедимінович, названий у записі за православним хрещенням Михайлом, коронація якого на новгородське князівство відбулася в 1329 р.⁸⁸ Донедавна за дату, пізніше якої рукопис не міг бути створений, вважався саме цей рік. А. Груша допускає написання цього вкладного запису між 1341 та 1365 рр.⁸⁹

У Євангелії грамота майже повністю уміщена на другій половині аркуша 88зв., яка при написанні рукопису була залишена чистою для сюжетного рисунка; тільки її кінцівка зроблена на нижньому полі наступного аркуша. Це свідчить про те, що грамота вписана у вже завершений рукопис. Текст грамоти зроблено уставом великого розміру, темно-коричневим чорнилом, починається він кіноварним ініціалом; також кіноварними є заголовні літери на початку структурних частин. Від євангельського тексту він відмежований хрестом та лініями, зробленими кіновар'ю. Палеографічні та орфографічні особливості грамоти указують на другу половину XIV ст.

Імовірно, грамота вписана незадовго до передачі книги до Лавришівського монастиря або вже в самому монастирі. Проте вказаний у ній фундуш для означеної церкви не пов'язаний із монастирем, оскільки такої церкви в ньому не було⁹⁰. Найімовірніше, мова йде про віленську Церкву св. Миколая (Перенесення мощей), яка вважається першим християнським храмом і першою православною церквою у м. Вільно (місто стало столицею Великого князівства Литовського з 1323 р., а св. Миколай вважався його покровителем і патроном). Ця церква існувала ще за часів правління князя Гедиміна (1323—1340), у 1347 р. в ній були поховані перші святі віленські православні мученики Антоній, Іоан і Євстафій. Спочатку церква була дерев'яною, а на початку 50-х років XIV ст., за сприяння другої дружини князя Ольгерда, Уліяни Олександрівни

⁸⁵ Зберігається в Історико-архітектурному музеї-заповіднику в м. Ярославль, інв. № 15718. Наведені відомості щодо місяцеслова подано за описом Євангелія, в якому воно датується першою половиною (серединою?) XIV ст. в науковому каталозі: Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в. С. 252, № 130. Більш переконливим є датування рукопису другою половиною XIV ст., проведене свого часу О. Князевською і А. Туриловим. Див.: *Князевская О. А., Турилов А. А.* Федоровское Евангелие: О времени создания и происхождения рукописи // Древнерусское искусство: XIV–XV вв. М., 1984. С. 128–140.

⁸⁶ *Крысько В. Б.* Предисловие. С. 10.

⁸⁷ Слово дописано над рядком.

⁸⁸ З приводу дати 1329 р. В. Антонович пише, що ми зустрічаємо в джерелах вказівку на те, що при роздачі уділів над удільними князями проводився обряд коронації. Про Коріата Гедиміновича, який отримав Новгородок-Литовський, наявна така приписка на давньому Требнику, який зберігався в Лавришівському монастирі: «1329 – коронація князя Новгородського». Звертаємо увагу, що в Лавришівському Євангелії приписка подана в іншій формі. Див.: *Антонович В. Б.* Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // *Антонович В. Б.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. К.: Либідь, 1995. С. 689.

⁸⁹ *Груша А. И.* Документальная письменность Великого княжества Литовского (конец XIV – первая треть XIV в.). Минск, 2015. С. 85.

⁹⁰ Цей факт встановлено ієреєм О. Котельниковим: *Котельников А.* К вопросу о локализации Лавришевского монастыря. 2012.

(дочки тверського князя Олександра Михайловича, з якою князь одружився в 1349 р.), вона була перебудована на кам'яну. При княжні Уліяні великокняжий двір став центром і опорою православ'я⁹¹. Вірогідно, у побудові кам'яної церкви і олтаря, а також подальшій її матеріальній підтримці, безпосередню участь брав новгородський князь Коріат Гедимінович, рідний брат князя Ольгерда, якому він був зобов'язаний за звільнення 1349 року з полону в Москві, у який потрапив через невдалу посольську місію до московського князя Симеона Гордого. У грамоті не вказано, що фундуш був зроблений відразу після будівлі церкви. Він міг бути зроблений значно пізніше, але ще за життя князя Коріата († до 1366 р.). Грамота могла бути вписана в рукопис і значно пізніше, зокрема, одним із учнів книжника Ієва, що цілком вірогідно, оскільки рукопис писався і оформлявся у процесі навчання учнів книжковій справі. І це могло відбуватися в православному центрі ВКЛ — Новгородку, після відновлення в ньому християнства, коли виникла нагальна потреба у богослужбовій літературі. Після смерті Коріата жоден із його синів не отримав у спадок місто, і воно перейшло до язичників, синів Куйстута. Через десять років митрополит Київський, Руський і Литовський Кипріяні (1376—1390 рр.) писав Сергію Радонезькому, що він був змушений відновлювати «пришедшее в упадок» християнство в Новгородку⁹². Мала розвиватися книжкова справа, і для цього були запрошені книжники, вірогідно і зі столиці — міста Вільно. Книжники й самі могли переїздити до Новгородка та монастирів князівства, оскільки в 1377 р. тевтонські лицарі захопили і майже спалили Вільно⁹³. Напрацьовані правописні особливості литовсько-руського письма віленських скрипторіїв були прийняті в книжних центрах етнічних білоруських земель. Красномовним свідченням цього є Лавришівське Євангеліє, писане уставним письмом із правописними особливостями, характерними для ділової литовсько-руської писемності того періоду⁹⁴.

Важливим свідченням для встановлення крайньої дати, пізніше якої кодекс не міг бути складений, є оригінальний вкладний запис про фундуш князя Дмитра Ольгердовича, уписаний на арк. 1, праворуч від постаті архангела Михаїла. Приблизно в один час згадуються два князі з таким іменем: один — Корибут, а другий — князь брянський. В. Моле вказував на виняткову важливість цього запису для датування рукопису, оскільки відома точна дата загибелі князя Дмитра Ольгердовича, князя Брянського, — 1399 рік, у битві з татарами під Ворсклою⁹⁵. В. Розов датував запис 1386 роком, вважаючи, що в ньому вказаний Дмитро Ольгердович Корибут⁹⁶. Щодо особи князя — й до сьогодні немає єдиної думки. Ми більш схилиємося до аргументів М. Пещак: «Оскільки Корибут десь у 1386—1388 рр. був князем новгородським і сіверським, а Лаврашевський монастир знаходився недалеко Новгородка, в якому він князував, то є більше підстав вважати автором цієї грамоти саме Корибута»⁹⁷.

Встановлені характерні особливості Лавришівського Євангелія засвідчують, що кодекс укладався під час навчального процесу й для внутрішнього використання і є важливим свідченням підготовки писців та ілюмінаторів для виготовлення богослужбових книг. Рукопис не створювався як на престольне Євангеліє, як утвердилася думка в історіографії. У роботі використовувалися тексти з різних Євангелій апракосів повних галицько-волинського походження, тому пам'ятка є цінним джерелом української мови. Час остаточного формування кодексу можна віднести до останньої чверті XIV ст. (не пізніше 1386 р.), а його локалізацію — до віленського чи новгородського митрополичого, або іншого скрипторія Новгородського князівства.

Проведене дослідження Лавришівського Євангелія й запропонована його атрибуція спонукатимуть наступних дослідників до подальшого аналізу кодексу. Цьому сприятиме видання писемної пам'ятки.

⁹¹ Дані відомості подано за студією: *Добрянский Ф.* Старая и Новая Вильна. С. 9, 12–13, 14, 152–153. Час заснування віленських церков слід відносити, як зазначає Ф. Добрянський, до XIV і першої половини XV ст., оскільки у другій половині XV ст. польський король Казимир Ягеллович заборонив православним будувати нові і відновлювати старі церкви. С. 176.

⁹² *Николаев Н. В.* Книжная культура Великого княжества Литовского. С. 22.

⁹³ *Добрянский Ф.* Старая и Новая Вильна. С. 16.

⁹⁴ Див. Литовско-русское письмо. Век XIV–XV // *Сахаров И. П.* Образцы древней письменности, снимки судебного письма русского, литовско-русского и малорусского (XII–XVIII вв.). СПб., 1841. № 17–18. Таб. XV.

⁹⁵ *Molè W.* Les miniatures de l'Évangélaire de Ławryszew. S. 423–437.

⁹⁶ *Розов В.* Українські грамоти. С. 32–33, № 17.

⁹⁷ Грамоти XIV ст. С. 66–67, № 35.